

Quranic and Hadith Foundations of Ayatollah Khamenei's View on Moral and Spiritual Obligations of Officials in Islamic Systems

Nosrat Nilsaz * 

Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Tarbiat Modares University, Tebran, Iran

Zeinab Tabrizchi

Master's Graduate, Department of Quran and Hadith Sciences, Tarbiat Modares University, Tebran, Iran

DOI: [10.22034/rjfs.2026.553264.1212](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.553264.1212)

Abstract

A foundational basis for the formation of the Islamic Revolution of Iran is the belief in the connection between politics and spirituality. This idea stands in contrast to those schools of thought that insist on the separation of politics from religion. Since 1989, in various meetings with officials, Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei has repeatedly elaborated on this principle and stressed the necessity for officials to devote attention to spiritual matters. In this study, the Leader's statements in these meetings were collected through library research, examined and analyzed using content analysis, and their Quranic and Hadith foundations were then explained. The results of the research indicate that the remarks made by the Leader concerning the need for officials to adhere to spirituality fall into three dimensions: doctrinal, moral, and practical. Content analysis of statements related to the moral dimension reveals that the most frequently emphasized themes are: piety (taqwa), sincerity (ikhlas), trust in God (tawakkul), and self-purification (tazkiyah al-nafs). The reasons for the necessity of officials' commitment to these moral virtues are twofold: first, to cultivate the capability and qualification to fulfill their duties and responsibilities, and second, because of the substantial influence officials' conduct and behavior exert on society.

Keywords: Spirituality, politics, Quran, Hadith, Ayatollah Khamenei, Islamic system.

* Email: nilsaz@modares.ac.ir (Corresponding Author)



Extended Abstract Introduction

1. Introduction

The Islamic Revolution of Iran, led by late Imam Khomeini, emerged during a period of extensive global efforts to erase religion and spirituality from human life. By calling the people to religion, infusing human values with meaning, and enabling the effective participation of the masses, the revolution materialized. Through demonstrating the practical reality of pure monotheism and stressing the connection between politics and faith in an age of widespread materialism, the Islamic Revolution in 1979 reminded Muslims that recourse to materialistic Western ideologies, such as capitalist or Marxist systems, was unnecessary. Imam Khomeini (RA) characterized the false dichotomies of spirituality versus religion, or worldly life versus governance, as the slogan of the Islam of Mu'awiyah and, in the contemporary era, of American Islam, tools for dominating the people. To counter these dangers, Ayatollah Khamenei has, from 1989 to the present, repeatedly elucidated the foundational principles of the Islamic Republic in various meetings with state officials and military personnel, emphasizing the necessity for officials to devote serious attention to spiritual matters and offering practical guidance.

2. Methodology

The present study employs a descriptive-analytical methodology, drawing primarily on In this study, the statements of Ayatollah Khamenei from these meetings were collected through library research, examined and analyzed using content analysis, and their Quranic and Hadith foundations was subsequently explained.

3. Results and Findings

The general findings from the content analysis of the Leader's statements on the necessity for state officials to cultivate spirituality indicate that, in His view, spirituality encompasses three dimensions: doctrinal, moral, and practical. Although the most frequently occurring themes within each dimension were identified, this article focuses solely on the moral dimension of spirituality and its predominant themes. Concerning the moral dimension, Ayatollah Khamenei has cited eleven moral virtues which, in descending order of frequency, are: Piety (Taqwa) (82 instances), Sincerity (Ikhlās) (69 instances), Trust in God (Tawakkul) (55 instances), Self-Purification (Tazkiyah al-Nafs) (50 instances), Insight (Basyrah) (41 instances), Patience (Sabr) (38 instances), Courage (Shuja'ah) (25 instances), Honesty (Sidq) (17 instances), Humility (Tawāḍu') (15 instances), Forbearance (Sa'at al-Ṣadr) (8 instances), and Control of Anger (Control of Ghaḍab) (5 instances).

4. Conclusion

By emphasizing the link between spirituality and ethics, Ayatollah Khamenei defines spirituality as the elevation of spiritual values within oneself and in society through devotion, heartfelt connection with God Almighty, the pursuit of divine pleasure, and detachment from worldly allure. He compares ethics to a gentle breeze, indispensable for a wholesome life in human society, and describes the prevalence of unethical conduct as a cause of hardship in life.

From the Leader's perspective, the obligation for officials and functionaries of the Islamic system to adhere to moral virtues such as piety, trust in God, sincerity, and self-purification is greater than for ordinary citizens, because the advancement and success of a righteous system depend fundamentally on the moral commitment of its leaders. While unjust systems may also require adherence to certain principles to progress, ethical qualities, understood as purity and God-consciousness, are not essential for them, since such systems do not hesitate to employ immoral methods.

The research results demonstrate that His remarks and statements on the necessity for officials to adhere to spirituality are classifiable into doctrinal, moral, and practical dimensions. Content analysis of the remarks pertaining to the moral dimension reveals that the most frequently emphasized virtues are piety, sincerity, trust in God, and self-purification. Moreover, the reasons necessitating officials' commitment to these moral virtues are twofold: to acquire the capability and competence required to fulfill their duties, and due to the profound influence officials' conduct and behavior exert on society. In the Leader's statements, several reasons are given for the heightened importance of piety among officials compared to the general public:

- In an Islamic society, any harm resulting from a lack of piety reflects upon Islam itself, and the errors of officials will be ascribed to Islam.
- The progress and success of a righteous system are attainable only through the blessing of piety. Although an unjust system must also observe certain constraints to advance, piety, meaning purity and God-consciousness, is not necessary for it, as such a system does not shy away from unjust methods.
- If the officials of a system are pious, no corruption or harm can infiltrate it. The way to combat corruption and establish a virtuous government is for officials to reform themselves and remain vigilant.
- The behavior, speech, and performance of officials significantly impact the lives of the people.

Regarding the necessity of sincerity (Ikhlas), the Leader highlights several points: first, sincerity is the foundation of all actions - without it, no work can be rightly accomplished. Anyone entrusted with responsibility is deficient if they lack sincerity and the intention of seeking closeness to God.

A second reason officials must possess sincerity is that preserving this system demands sincere effort, as steadfastness and resilience are unattainable without it. A crucially important part of this sincere effort belongs to the legislative branch.

Concerning the necessity of trust in God (Tawakkul), the Leader addresses officials with two key observations:

Officials in various sectors carry numerous duties and bear heavy responsibilities, for in discharging their tasks they cultivate the world, their inner selves, and the hereafter. This endeavor, which is both worldly and otherworldly, requires trust in God, since without it one cannot properly undertake the responsibilities of state management.

If officials are inwardly strong, no external problem can overpower the nation. One must fortify the heart and inner being to overcome all apparent, physical, and environmental shortcomings. When a person trusts in God, they fear nothing else, and being free from such fear, they advance toward their goals.

Noting that insecurity, whether in the family, the social environment, or the nation, is today humanity's greatest affliction, the Leader identifies self-purification (Tazkiyah) as the remedy for human liberation from corruption. All such insecurity, he explains, arises from flawed policies, lust for power, unethical conduct, and human neglect of self-purification.

All the Leader's views on the necessity for system officials to adhere to spirituality are grounded in Quranic verses and narrations from the Infallibles (AS), as has been detailed in this article with respect to the moral dimension of spirituality.

Keywords: Spirituality, Politics, Quran, Hadith, Ayatollah Khamenei, Islamic System.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۴، شماره ۱۵، زمستان ۱۴۰۴، صفحات ۴۷ تا ۶۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰

تبیین مبانی قرآنی و روایی دیدگاه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) درباره ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به معنویت: با تأکید بر بُعد اخلاقی

| نصرت نیل‌ساز^{*} |  | زینب تبریزی^۲ |

DOI: [10.22034/rjfs.2026.553264.1212](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.553264.1212)

چکیده

از بنیادی‌ترین مبانی شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران، عقیده به پیوند دو مقوله سیاست و معنویت است. این اندیشه در تقابل با مکاتبی است که بر جدایی سیاست از دین تأکید دارند. آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۶۸ تاکنون در دیدارهای مختلف با مسئولان نظام، بارها ضمن تبیین این مبنا، بر لزوم اهتمام و توجه کارگزاران نظام به امور معنوی تأکید کرده‌اند. در این پژوهش سخنان معظم‌له در این دیدارها با روش کتابخانه‌ای گردآوری و با روش تحلیل محتوا بررسی و تحلیل و سپس مستندات قرآنی و روایی آن تبیین شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بیانات ایشان در زمینه ضرورت التزام کارگزاران نظام به معنویت در سه بُعد اعتقادی، اخلاقی و عملی می‌گنجد. تحلیل محتوای بیانات مربوط به بُعد اخلاقی نشان می‌دهد که پُربسامدترین موارد عبارتند از: تقوا، اخلاص، توکل و تزکیه نفس. همچنین علت ضرورت پابندی مسئولان نظام به این فضیلت‌های اخلاقی از یک‌سو کسب توانایی و شایستگی برای ایفای مسئولیت و وظیفه و از سوی دیگر تأثیرگذاری زیاد نحوه عمل و سلوک مسئولان در جامعه است.

واژگان کلیدی: معنویت و اخلاق، آیت‌الله خامنه‌ای، مبانی قرآنی و روایی، کارگزاران نظام.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

* Email: nilsaz@modares.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

Email: zeinabtabrizchi@modares.ac.ir

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.



مقدمه

انقلاب اسلامی ایران با رهبری امام خمینی^(ه) در دورانی که سلطه جهانی برای محو دین و معنویت از زندگی انسان‌ها تلاش گسترده‌ای می‌کرد، با فراخواندن مردم به دین و معنا بخشیدن به ارزش انسان‌ها و حضور مؤثر توده‌ها، صورت گرفت. انقلاب اسلامی با نشان دادن واقع عملی توحید ناب و تأکید بر پیوند سیاست و دیانت در عصر رواج مادی‌گرایی این مهم را به مسلمانان خاطرنشان کرد که لزومی به پناه بردن به مکاتب مادی غرب، مانند نظام‌های سرمایه‌داری و مارکسیستی، نیست. امام خمینی^(ه) دوگانه‌های معنویت و دین یا دنیا و حکومت، معنویت یا دخالت در حکومت را شعار اسلام معاویه و در عصر حاضر اسلام آمریکایی برای تسلط بر مردم می‌نامیدند (نک، خمینی، ۱۳۷۸: ۹۱/۲۱).

همچنین از نظر آیت‌الله خامنه‌ای دو خطر بزرگی که سیاست را تهدید می‌کند، نخست فاصله گرفتن سیاست از اخلاق، معنویت و فضیلت است و دیگری سپردن حکومت به دست انسان‌های کوتاه‌بین و بی‌کفایت (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۰/۱۲/۱۲). برای جلوگیری از این خطرها معظم‌له از سال ۱۳۶۸ تا کنون در دیدارهای مختلف با مسئولان نظام، بارها ضمن تبیین مبنای تشکیل جمهوری اسلامی، بر لزوم اهتمام و توجه کارگزاران نظام به امور معنوی تأکید و رهنمودهایی عملی ارائه کرده‌اند. ایشان درباره اهمیت وجود معنویت در بطن سیاست و اداره حکومت با اشاره به اینکه ارزش‌های معنوی و الهی همان چیزی است که امروز بشریت نیازمند آن می‌باشد و از نبود آن رنج می‌برد، همه جنگ‌ها، استکبارها، ظلم‌ها، شکاف‌های طبقاتی، غارت ثروت ملت‌ها و فقر عجیبی که بر بخش بزرگی از مردم دنیا حاکم است را ناشی از نبود معنویت می‌دانند. همچنین فسادها و احساس پوچی، هرزه‌درایی‌ها و هرزه‌گرایی‌هایی در بین نسل‌های گوناگون در سطح دنیا را نیز همه بر اثر کمبود معنویت دانسته‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۳/۳/۲۷).

در این پژوهش با روش تحلیل محتوا سخنان آیت‌الله خامنه‌ای در رابطه با ضرورت التزام کارگزاران نظام به معنویت بررسی شده است. تحلیل محتوا روش پژوهش عینی، اصولی و کمی به‌منظور تفسیر و تحلیل محتوا می‌باشد. تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند (نک. باردن، ۱۳۷۵: ۲۹).

فرایند تحلیل محتوا در ۶ گام به‌شرح ذیل صورت گرفته است:

۱. تعیین محدوده تحقیق: نخستین مرحله در هر پژوهشی، مشخص کردن محدوده تحقیق مرتبط با موضوع تحقیق است. در این پژوهش بیانات آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۶۸ تا سال ۱۴۰۳ که در مجموع ۳۵ سال می‌باشد، به‌عنوان محدوده تحقیق انتخاب شده است.

۲. استخراج داده‌های موردنیاز: پس از مشخص شدن محدوده و جامعه آماری تحقیق، داده‌های موردنیاز استخراج می‌شود. آیت‌الله خامنه‌ای در طول ۳۴ سال، ۴۱۱ دیدار با کارگزاران نظام داشته‌اند که این بیانات از پایگاه اطلاع‌رسانی آثار ایشان استخراج شده است.

۳. کدگذاری محتوا: فرایند کدگذاری، به‌عنوان مرحله‌ای مهم و منحصر به فرد در روش تحلیل محتوا است. در این مرحله پژوهشگر باید بتواند معنادارترین بخش‌های داده‌ها را سازمان‌دهی، مدیریت و بازبانی کند؛ یعنی کدگذاری به‌منظور سازمان‌دهی و قابل فهم کردن داده‌های متنی صورت می‌گیرد و مقصود از آن، قرار دادن یک واحد تحلیل در یک مقوله مشخص است (هومن، ۱۳۹۳: ۶۷). در این پژوهش به بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، کدهای تقوا، توکل، اخلاص و تزکیه نفس داده شده است.

۴. فهرست کردن کدها: پس از کدگذاری محتوا، تمام کدها، استخراج شده و به صفحه‌ای مجزا منتقل می‌شود. سپس کدهای مشابه حذف و یا در کدهای دیگر ادغام می‌گردد.

۵. مقوله‌بندی کدها: پس از اینکه فرایند حذف و ادغام کدها طی شد، کدها تحت عنوان کلی‌تر دسته‌بندی می‌شوند تا به موضوع‌های اصلی و فرعی و زیرمجموعه‌های آن دست پیدا کرد. مرحله ۵ و ۶ یک فرایند رفت و برگشتی و زمان‌بر است تا بتوان به دسته‌بندی و مقوله‌های اصلی و فرعی رسید که حداکثر سازگاری و ارتباط را با یکدیگر داشته باشند (کرپندورف، ۱۶۲-۱۶۵؛ عترت‌دوست، ۱۴۰۱: ۷۰). مقوله‌هایی که به بیانات آیت‌الله خامنه‌ای داده شده عبارتند از: تعریف، اهمیت، ضرورت، عرصه و عوامل.

۶. تجزیه و تحلیل داده‌ها: آخرین مرحله پس از رسیدن به یک دسته‌بندی جامع و صحیح از کدها، تجزیه و تحلیل داده‌ها است که در نهایت منجر به ارائه یک الگوی مستخرج از داده‌ها می‌شود (نک، نئوندورف: ۶۳-۶۷؛ عترت‌دوست، ۷۹). در این پژوهش نتیجه به‌صورت نمودار کمی به‌دست آمده است.

نتایج کلی تحلیل محتوای بیانات آیت‌الله خامنه‌ای درباره ضرورت اهتمام کارگزاران نظام به معنویت، نشان می‌دهد که معنویت در دیدگاه ایشان در سه بُعد اعتقادی، اخلاقی و عملی دسته‌بندی می‌شود. در هریک از این ابعاد، پُرسامدترین مقوله‌ها استخراج شده است (برای تفصیل نک. تبریزی، ۱۴۰۳) اما در این مقاله فقط به بُعد اخلاقی معنویت و پُرسامدترین مقوله‌ها در این زمینه پرداخته خواهد شد.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های بسیاری در زمینه معنویت و سیاست صورت گرفته است. ازجمله:

- مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۹۳)، معنویت رهایی‌بخش: پژوهشی در باب معنویت با تکیه بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری. در این کتاب مبانی معنویت، عوامل و موانع و کارکردهای معنویت در ایجاد انقلاب اسلامی، تشکیل دولت و کشور و تمدن اسلامی بررسی شده است.

- خلیلی، حسین؛ فرهی، علی؛ پهلوان‌شریف، محمدامین؛ تولایی، روح‌الله؛ نوبری علیرضا (۱۴۰۰)، «معنویت سازمانی در نیروهای مسلح از منظر مقام معظم رهبری (مورد مطالعه: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی)»، تأملات اخلاقی، شماره ۲. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل کیفی مضمون، الگوی معنویت سازمانی احصاء گردیده و نیز معنویت سازمانی در پنج سطح فرافردی، میان‌فردی، فردی، سازمانی و فراسازمانی مطرح و برای هر سطح مضامینی استخراج شده است.

- نبی‌زاده، بابک؛ بیک‌بلندی، علی‌اصغر؛ سعادت‌مندی، علیرضا (۱۴۰۲)، «الگوی مفهومی معنویت و اخلاق در پیاده‌سازی بیانیه گام دوم انقلاب در نیروهای مسلح مبتنی بر منظومه فکری مقام معظم رهبری» بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۶۶. در این پژوهش با روش تحلیل محتوا به تحلیل بیانیه گام دوم پرداخته شده است.

در هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به مبانی قرآنی و روایی آیت‌الله خامنه‌ای درباره ضرورت کارگزاران نظام اسلامی به اخلاق پرداخته نشده است.

۱. نسبت اخلاق با معنویت در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

معنویت از ماده «عنی» و به معنای خلاف مادی و خالی از مادیات (بستانی، ۱۳۷۵: ۸۴۲)، صوری، ظاهری، لفظی، حقیقی، اصلی، مطلق و روحانی است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳/۱۸۷۱۱). معنویت چیزی است که فقط با قلب شناخته می‌شود و زبان در آن دخالتی ندارد (جرجانی، بی‌تا: ۹۶).

در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، بخش مهمی از معنویت در اسلام عبارت است از اخلاق، دوری از گناه، دوری از تهمت، دوری از سوءظن، دوری از غیبت، دوری از بددلی، دوری از جداسازی دل‌ها از یکدیگر (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۰/۳/۱۴)، برجسته کردن ارزش‌های معنوی مانند اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم: ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). معظّم‌له معنویت را رازونیز با خدا، ارتباط دل‌ها با خدای متعال، هدف را خدا قرار دادن، فریب ظواهر را نخوردن، دلبستگی به زر و زیور دنیا و زخارف دنیا پیدا نکردن (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۶/۲۷) تعریف کرده‌اند. ایشان با عنایت به حرکت جوهری در اندیشه صدرالمآلهین که به معنای حرکت تکاملی در ذات است، گستره تکامل انسان را تا رتبه فرشتگان و نیل به نورانیت و معنویت ذاتی می‌دانند. همچنین بر تقابل تکامل در منطق اسلام با منطق مادی دیالکتیکی تأکید می‌کنند. در منطق مادی، تکامل معادل پیچیده‌تر شدن تلقی شده است، درحالی‌که در منطق اسلام هر پیچیده‌تر شدنی

تکامل نیست، بلکه تبدیل ذات حیوانی انسان به ذات انسانی است. از این‌روست که در قرآن برخی انسان‌ها از چارپایان گمراه‌تر نامیده شده‌اند، چون اهداف و رفتار آن‌ها منحصر به حیات حیوانی می‌باشد و از حیات طیبه‌ای که منظور اسلام است، بی‌خبرند (نک. خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۱۵۶-۱۶۰). اخلاق در لغت جمع «خُلُق» و یا «خُلُق» است که این دو واژه در اصل به یک ریشه بازمی‌گردد. خُلُق به معنی هیئت و شکل و صورتی است که انسان با چشم ظاهر می‌بیند و خُلُق به معنی قوا، سجایا و صفات درونی می‌باشد که با چشم دل دیده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۷). به عبارت دقیق‌تر، خُلُق حالت نفسانی است که انسان را به انجام کارهایی دعوت می‌کند، بدون آنکه نیاز به تفکر و اندیشه داشته باشد (ابن مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۱۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۲۳: ۵۹).

آیت‌الله خامنه‌ای برای اخلاق تعریفی ارائه نمی‌دهند؛ اما آن را به هوای لطیفی تشبیه می‌کنند که وجود آن برای زندگی سالم در جامعه بشری ضروری است و حاکمیت بی‌اخلاقی را موجب سخت شدن زندگی می‌نامند، به حدی سخت که قدرت تنفس سالم از انسان را می‌گیرد (نک. خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۲۹). این تشبیه معظّم له، آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» (انفال: ۲۴) را به ذهن متبادر می‌کند. در این آیه مجموعه آموزه‌های دین که بخش عمده آن مربوط به حوزه اخلاق می‌باشد، مایه زندگی نامیده شده است.

همچنین خداوند در قرآن کریم پیامبر (ص) را اسوه حسنه نامیده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱). یکی از ابعاد این الگوی نیک، بُعد اخلاق است که در سوره قلم، دومین سوره نازل شده (زرکشی، ۱۴۱۰: ۱/۲۸۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱: ۱/۱۱۰) نیز می‌فرماید: «وَأَنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (قلم: ۴). عبارت «خلق عظیم» در ابتدا مفهوم خوش‌برخوردی، لطافت و مهربانی را به ذهن انسان متبادر می‌کند؛ اما اخلاق فقط به این معنا منحصر نمی‌شود؛ بلکه مجموعه‌ای از صفات حسنه را دربرمی‌گیرد. مفسران برای اخلاق، مصادیقی همچون: حیا، شجاعت، صبر، کریم بودن، عفو و بخشش، ترک حسد، حریص نبودن را ذکر کرده‌اند (طوسی، بی‌تا: ۷۵/۱۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۵۰۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹/۳۶۸؛ مراغی، بی‌تا: ۲۸/۲۹؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۱۱/۲۷۹). تأکید «خلق عظیم» اشاره به نقش اخلاق در تحمل مسئولیت‌های بزرگ دارد. کسی که بار رسالت يك امت را، آن هم به گستردگی امت اسلام را به دوش دارد، باید ظرفیت‌های اخلاقی بزرگی مانند صبر بزرگ، شجاعت بزرگ، تدبیر بزرگ، سعه صدر بالا و قدرت محاسبه بالا و مانند آنان را داشته باشند. البته رسالت الهی به شخصیت‌هایی که ترکیبی از بزرگی و بزرگواری روحی را دارا باشند، عطا می‌شود؛ یعنی آنان باید اخلاق بزرگ را همراه با اخلاق کریمانه و بزرگوارانه داشته

باشند و اگر چنین کمالاتی در پیامبر اکرم (ص) نبود، بار سنگین رسالت به او واگذار نمی‌شد (بهجت‌پور، ۱۳۹۰: ۱/۱۸۹).

۲. اهمیت و ضرورت التزام کارگزاران نظام به فضائل اخلاقی در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

رعایت فضائل اخلاقی در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، به دو گروه اختصاص دارد: گروه نخست، عموم مردم جامعه و گروه دوم مسئولان و کارگزاران نظام هستند که باید بیش از سایر مردم به رعایت امور اخلاقی التزام داشته باشند. معظم‌له با استناد به حدیث نبوی «بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (بیهقی، ۱۴۲۴ق: ۱۰/۳۲۳) بیان می‌کنند هدف بعثت انبیا، آراسته شدن به اخلاق الهی است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۴/۱۸). در این روایت، پیامبر (ص) به‌صراحت هدف از بعثت خود را به کمال رساندن مکارم اخلاقی اعلام کرده‌اند. در آیات متعددی از قرآن کریم اهداف بعثت انبیا (ع) بیان شده است. در دسته‌ای از آیات، هدف از بعثت برپایی قسط و عدل اعلام شده است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...» (حدید: ۲۵). در دسته‌ای دیگر هدف از بعثت تزکیه نفس، تعلیم کتاب و حکمت بیان شده است: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲). در برخی دیگر از آیات هم هدف بعثت و انزال کتب آسمانی، خارج کردن مردم از ظلمات به نور دانسته شده است «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (ابراهیم: ۱) «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ» (ابراهیم: ۵). مفسران برای ظلمات معانی مختلفی چون: جهل و نادانی (فخررازی، ۱۴۲۰: ۵۸/۱۹؛ مراغی، بی‌تا: ۱۳/۲۳؛ قطب، ۱۴۱۲: ۴/۲۰۸۵)، شرک و کفر (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۴۶۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۵۸/۱۹؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷/۱۲؛ مراغی، بی‌تا: ۱۳/۱۲۳) بیان داشته‌اند. یکی از معانی دیگر آن رذائل اخلاقی است که به برخی مصادیق آن مانند: بی‌تقوایی، بی‌عدالتی و غلبه شهوات اشاره شده است (مدرسی، ۱۴۱۹: ۵/۳۷۳؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۱۰/۲۶۳). نسبتی که این اهداف با یکدیگر دارند، آن است که به گفته آیت‌الله خامنه‌ای، عدالت هدف میانی است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۰/۸/۲) و هدف نهایی نیست؛ بلکه هدف متوسط رسالت و مقدمه برای هدف نهایی است (مطهری، ۱۳۹۱: ۲۴؛ جوادی‌آملی، ۱۳۸۹: ۱/۲۴۸). هدف اصیل بعثت، تعلیم کتاب و حکمت و تزکیه نفس است (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳: ۹/۲۷۱). در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای، صفات اخلاقی هنگامی که در عمق ساختار روانی و وجودی فرد ریشه بدوانند، از خاصیت سرایت‌پذیری برخوردار می‌شوند و تمامی شئون فردی و اجتماعی او را تحت تأثیر قرار می‌دهند. این اصل، به‌طور خاص در کارگزاران نظام، اهمیت حیاتی پیدا می‌کند؛ چراکه خوب یا بد بودن یک خصلت درونی،

به صورت آشکار در تمامی کُنش‌ها و تعاملات متبلور خواهد شد (نک، خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۷۰). این تأکید معظّم‌له بر لزوم پایبندی کارگزاران به اخلاق، یادآور این روایت از امیرالمؤمنین (ع) است که فرمودند: «الْأَنَاسُ بِأَمْرَائِهِمْ أَشْبَهُ مِنْهُمْ بِأَبَائِهِمْ» (ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۲۰۷) «مردم به حاکمان‌شان شبیه‌تر هستند تا به پدران‌شان». امام صادق (ع) نیز مقدمه بر عهده گذاشتن مسئولیت نبوت بر دوش پیامبر (ص) را رعایت اخلاق می‌دانند: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَدَبَ نَبِيَّهٖ فَأَحْسَنَ أَدَبَهُ فَلَمَّا أَكْمَلَ لَهُ الْأَدَبَ قَالَ: «إِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» ثُمَّ فَوَّضَ إِلَيْهِ أَمْرَ الدِّينِ وَالْأُمَّةِ لِيَسُوْسَ عِبَادَهُ فَقَالَ عَزَّ وَ جَلَّ: «مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا» وَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ كَانَ مُسَدِّدًا مُوَفَّقًا مُؤَيَّدًا بِرُوحِ الْقُدُسِ لَا يَزِلُّ وَ لَا يُخْطِئُ فِي شَيْءٍ مِّمَّا يَسُوْسُ بِهِ الْخَلْقَ فَتَأَدَّبْ بِأَدَابِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۲۶۶). از این روایت معلوم می‌شود «خُلُقٍ عَظِيمٍ»، تنها خوش اخلاقی در برخوردهای اجتماعی نیست، بلکه معنای اعم آن، یعنی برخورداری از ملکات علمی، آشنایی با اصول و آئین کشورداری نیز مراد است، در غیر این صورت مناسب نبود بگوید: ابتدا او را به خلق عظیم رساند و با روح القدس تأیید و تسدید کرد، سپس امور مردم را به او واگذار نمود (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۱/۲۵۱).

۳. مصادیق فضائل اخلاقی در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای خطاب به کارگزاران نظام

آیت‌الله خامنه‌ای در بیانات خود برخی فضیلت‌های اخلاقی را که کارگزاران نظام اسلامی باید بدان التزام داشته باشند، بر شمرده‌اند که پُرسامدترین آن‌ها تقوا، اخلاص، توکل، تزکیه نفس است. در ادامه ضمن تحلیل این موارد در بیانات معظّم‌له، مبانی قرآنی و روایی آن‌ها تبیین می‌شود.

۳-۱. تقوا، تعریف و اهمیت

تقوا از مهم‌ترین فضیلت اخلاقی است که آیت‌الله خامنه‌ای به مسئولان نظام و از جمله نیروهای مسلح توصیه کرده‌اند. ایشان علاوه بر سفارش مسئولان به رعایت تقوا، توصیه می‌کنند که در گزینش اشخاص در دستگاه‌های خود دنبال عنصر تقوا بگردند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۶/۳ و ۱۳۹۸/۲/۲۲). در قرآن واژه تقوا و مشتقات آن ۲۵۸ مرتبه آمده است (عبدالباقی، ۱۴۰۰: ۹۰۸-۹۱۱). تقوا از ریشه «وقی» در لغت به معنای نگهداری و حفظ کردن از هر آسیب و گزند است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱/۱۵۱؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۸۱؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۳/۲۰۲). معظّم‌له تقوا را مراقبت کامل و دائمی از خود دانسته (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۶/۶/۲۶؛ ۱۳۷۸/۳/۱۰؛ ۱۳۸۱/۶/۲۴ و ۱۴۰۱/۱/۲۳) و با توجه به ترجمه‌های رایج از تقوا مانند «ترس»، «پروا کردن» و «ملاحظه کردن» تقوای الهی را به معنای هوشیاری، مراقبت و گم نکردن هدف و منحرف نشدن از راه، التزام کامل به فرامین الهی

اعم از اوامر و نواهی و تصمیم و عزم قاطع برای رسیدن به اهداف دانسته‌اند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۹/۶/۲۹؛ ۱۳۹۸/۲/۲۴ و ۱۴۰۱/۱/۲۳؛ (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۴۴).

۳-۱-۱. ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به تقوا

آیت‌الله خامنه‌ای همواره تأکید کرده‌اند که همه مسئولان از بالاترین رده تا پایین‌ترین رده باید تقوا را متناسب با شأن خود رعایت کنند؛ چراکه تقوای هر مسئولی با دیگری متفاوت است. هرچه مسئولیت سنگین‌تر باشد، نیاز به رعایت تقوا بیش‌تر است؛ چراکه فقط با رعایت تقوای الهی می‌توان از عهده مسئولیت‌های سنگین برآمد. بدین ترتیب تأکید بر این نکته که خودشان در مقام رهبری، باید بیش از همه پایبند به تقوا باشند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۳/۱۸ و ۱۳۶۹/۶/۲۹). کاملاً منطقی و مورد انتظار است.

در بیانات ایشان دلایلی برای اهمیت بیش‌تر التزام مسئولان به تقوا نسبت به سایر آحاد جامعه مشاهده می‌شود: ۱. در جامعه اسلامی اگر ضایعه‌ای بر اثر بی‌تقوایی رخ دهد، این ضایعه بر اسلام وارد می‌گردد و اشتباهات مسئولان را به پای اسلام خواهند گذاشت. ۲. حرکت و موفقیت نظام حق فقط به برکت تقوا امکان‌پذیر است، اگرچه نظام باطل هم برای پیش‌روی باید به تقییداتی پایبند باشد؛ اما تقوا به معنای پاکی و پرهیزکاری برای آن لازم نیست، زیرا نظام باطل از به‌کارگیری روش‌های باطل پروا ندارد. ۳. اگر در نظامی، مسئولان با تقوا باشند، هیچ خسارت و فساد در آن نظام راه پیدا نمی‌کند و راه مبارزه با فساد و تشکیل حکومت صالح آن است که مسئولان خود را اصلاح کرده و مراقب خویش باشند. ۴. رفتار، گفتار و عملکرد مسئولان تأثیر بسیاری در زندگی مردم جامعه می‌گذارد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۱۱/۹؛ ۱۳۷۰/۵/۲۳؛ ۱۳۷۳/۱۰/۱۵؛ ۱۳۷۶/۶/۲۶؛ ۱۳۷۸/۱۰/۴؛ ۱۳۸۲/۸/۱۱؛ ۱۳۸۶/۴/۹ و ۱۳۹۲/۳/۸).

امیرالمؤمنین (ع) در دستورات خود به کارگزاران، والیان و فرماندهان توصیه به تقوا را سرلوحه قرار داده است. در نامه ۵۳ خطاب به مالک‌اشتر یکی از لوازم ضروری کارگزاران را رعایت تقوا می‌داند (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). همچنین هنگامی که امام (ع) شریح بن هانی را به فرماندهی لشکری در مقابله با سپاه شام منصوب کرد، فرمود: «إِتَّقِ اللَّهَ فِي كُلِّ صَبَاحٍ وَمَسَاءٍ وَخَفْ عَلَى نَفْسِكَ الدُّنْيَا الْغَرُورَ وَلَا تَأْمَنْهَا عَلَى حَالٍ» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۶). «در هر صبح و شام از خدا بترس و از فریب‌کاری دنیا بر نفس خویش بیمناک باش و هیچ‌گاه از دنیا ایمن مباش» (ترجمه دشتی).

۳-۱-۲. عرصه‌ها و دامنه‌های تقوا

آیت‌الله خامنه‌ای برای تقوا، عرصه‌های گوناگونی در نظر گرفته‌اند. این عرصه‌ها را می‌توان در دو قسمت تقوای فردی و جمعی و تقوای سیاسی، نظامی و اقتصادی گنجانده.

۱. تقوای فردی و جمعی

تقوای فردی یعنی مراقبت دائمی انسان از خود و با چشم باز خود را زیر نظر گرفتن تا انسان دست از پا خطا نکند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۶/۶/۲۶؛ ۱۳۸۱/۶/۲۴ و ۱۳۸۹/۱/۱۷). همان‌طور که در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره: ۱۸۳) ماه رمضان بستری برای تقویت تقوای فردی بیان شده است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۵/۲۷ و ۱۳۹۸/۲/۲۴). آیت‌الله خامنه‌ای یکی از مصادیق تقوا را مسئله خویش‌داری در برابر طغیان نفس می‌داند و بیان می‌کند که مسئولان باید از مال‌اندوزی، مشکلات اخلاقی، میل به زندگی تجملاتی و اشرافیت پرهیز نمایند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۲/۲۴). اما تقوای جمعی این است که جمع‌ها مراقب خودشان باشند. بی‌مراقبتی جامعه یا مجموعه‌ها موجب می‌شود که حتی آدم‌هایی که در بین آن جمع‌ها تقوای فردی دارند، با حرکت عمومی آن جمع‌ها بلغزند و به جایی بروند که نمی‌خواهند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۹/۶/۲۹؛ ۱۳۹۰/۳/۸ و ۱۳۹۴/۴/۲۷). ایشان از منظری دیگر تقوا را دارای دامنه وسیعی دانسته‌اند که از خلوت دل، دوری از شهوات، دوری از شک و ریب، شروع می‌شود و تا عرصه اجتماع ادامه پیدا می‌کند و در جنگ، فعالیت‌های اقتصادی و فعالیت‌های سیاسی، دیپلماسی، امنیتی و اقتصادی معنا پیدا می‌کند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۵/۲۳)؛ بنابراین قوا در قرآن لزوماً تقوای فردی و عبادی نیست. مانند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره: ۱۸۳). در آیه: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» (بقره: ۱۷۹) نیز تقوا، تقوایی اجتماعی و سیاسی است که با تقوای عبادی محض تفاوت بسیار دارد. این تقوا از آن‌رو تقوای اجتماعی است که آحاد جامعه آنگاه که بدانند، اگر صد نفر بر کشتن حتی یک نفر اجتماع کنند، اولیای دم می‌توانند با تقسیم دیه ۹۹ نفر بین آن صد نفر، همه آن صد نفر را براساس قصاص اعدام نمایند، قهراً نه تنها مبادرت به آدم‌کشی نمی‌کنند، بلکه هرگز توطئه قتل نیز نخواهند داشت؛ چنین جامعه‌ای از خون‌ریزی محفوظ بوده و در آن نظم عادلانه برقرار است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۲۰۱/۹).

۲. تقوای نظامی - امنیتی - اقتصادی

آیت‌الله خامنه‌ای تقوا را همچنین برای عرصه نظامی، امنیتی و اقتصادی لازم می‌داند و به این آیه از قرآن تصریح می‌کند: «وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضْرِبْكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً» (آل‌عمران: ۱۲۰). در این آیه رعایت تقوا در مقابل دشمن است. یعنی مراقب بودن؛ مراقب دشمن، مراقب حرکت او، مراقب حرکت خودتان در مقابل او، مراقب مانور او و تحرکاتی که دارد، باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۱/۱/۲۳). معظّم‌له کمک به دشمن را مصداق بی‌تقوایی می‌داند و بیان می‌کند هیچ‌کس در

نظام جمهوری اسلامی چه با هم‌سویی و چه با موضع‌گیری و حرف زدن و اقدام کردن نباید به دشمن کمک کند، این کار منافی با تقوا است (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۸/۱۱). در آیه مورد استناد ایشان، مفسران شرط پیروزی و در امان بودن از هر آسیبی در مقابل دشمنان را تقوا می‌داند (نک، طباطبایی، ۳: ۳۸۸؛ مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۳/ ۶۵).

در آیات دیگر تقوا در عرصه سیاسی - نظامی به کار رفته است که مفسران نیز به آن پرداخته‌اند. برای نمونه خداوند در آیاتی که مرتبط با جنگ و امر نظامی می‌باشد، می‌فرماید هرکس به شما تجاوز کند، به همان سان بر او تجاوز کنید، ولی از خدا بپرهیزید و بدانید خدا با پرهیزکاران است «الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ» (بقره: ۱۹۴). آیت‌الله جوادی آملی معتقد هستند که مقصود تقوا در این آیه تقوای سیاسی است؛ یعنی مسلمانان باید در جنگ و تصمیم‌گیری‌ها و تبلیغات جنگی خود پرهیزکار و خداترس باشند (نک، جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۹/ ۶۵۱). بر امت اسلامی و فرد مسلمان واجب است که حدود الهی را رعایت کند و از آن سرباز نزند و این از مهم‌ترین مسئولیت‌های امت می‌باشد (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱/ ۳۳۴).

در آیه دیگر خداوند در مقابل با دشمنان نیز تقوا را لازم می‌داند «كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ» (توبه: ۷) تقوا در این آیه تقوای اجتماعی است تا هنگامی که مشرکان بر سر پیمان خود با مسلمانان ایستاده‌اند، ایشان نیز باید بر پیمان‌شان بمانند (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۳/ ۲۸۲). «فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ» یعنی تا زمانی که آن‌ها به عهد خود استقامت ورزیدند، شما هم استقامت کنید. پایداری به عهد کسانی که به عهد خود وفا دارند، از لوازم تقوای دینی است (نک، طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹/ ۱۵۷؛ قرشی، ۱۳۷۷: ۴/ ۱۹۰).

قسم دیگری که آیت‌الله خامنه‌ای برای تقوا ذکر می‌کنند، تقوای اقتصادی است و بیان می‌نمایند که اقتصاد مقاومتی یک نمونه از تقوای اقتصادی است (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۴/۴/۲ و ۱۴۰۱/۱/۲۳). در قرآن کریم نیز به تقوای اقتصادی اشاره شده است. در آیه «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» (اعراف: ۹۶) آیت‌الله جوادی آملی بیان کرده‌اند که تقوا تنها ترک گناهانی چون غیبت و دروغ و مانند آن نیست، بلکه تقوای اقتصادی را هم شامل می‌شود. بر این اساس، فرد یا جامعه‌ای که به دستورهای دینی در زمینه اقتصادی عمل نکند، تقوای اقتصادی ندارد، در نتیجه از برکات دنیایی محروم می‌ماند، زیرا خدا روزی بشر را در زمین نهاده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۹/ ۵۲۰). مفسران درباره جمله «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا» بیان

داشته‌اند که این جمله دلالت دارد بر اینکه گشایش ابواب برکت، معلول ایمان و تقوای جمعی است، نه ایمان یک نفر و دو نفر از آن‌ها، چون کفر و فسق جمعی، با ایمان و تقوای چند نفر، باز کار خود را می‌کند (نک، طباطبایی، ۱۳۹۰: ۸/ ۲۰۱؛ جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۲۹/ ۵۲۳). تقوا معنای مسئولیت را عمق می‌بخشد و مانع از ورود فساد و گمراهی و بیهودگی در مسئولیت است (نک، فضل‌الله، ۱۴۳۹: ۱۰/ ۱۹۳)؛ چراکه تقوا ضمانت تشریعی، سیاسی، اقتصادی و سلوکی برای بقای تمدن است (مدرسی، ۱۴۱۹: ۳/ ۳۸۹).

۳-۲. اخلاص، مفهوم و گستره

دومین فضیلت اخلاقی توصیه‌شده از سوی آیت‌الله خامنه‌ای به مسئولان و کارگزاران نظام اسلامی، اخلاص می‌باشد. در قرآن واژه اخلاص به‌کار نرفته است؛ اما مشتقات آن از ریشه «خ ل ص»، ۳۱ بار آمده است (عبدالباقی، ۱۴۰۰: ۳۱۷-۳۱۸). اخلاص به معنای پاک شدن و سالم شدن است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۴/ ۱۸۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۷/ ۲۶). حقیقت آن بی‌زاری جستن از غیر خدا است (بیدی، ۱۴۱۴: ۹/ ۲۷۴؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳/ ۱۱۴؛ راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۹۳). اخلاص در نیت و فکر و عمل است (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳/ ۱۱۴)، یعنی تمام حرکات، سکانات، گفتار و رفتار برای خداوند متعال باشد (تهانوی، ۱۹۹۶: ۱/ ۱۲۲). در قرآن کلمات و عبارت‌هایی به‌کار رفته که مفهوم اخلاص از آن‌ها برداشت می‌شود. از جمله «يُرِيدُونَ وَجْهَهُ» (انعام: ۵۲ و کهف: ۲۸) که وجه در اینجا توجه کردن به خداوند و به‌دست آوردن رضایت او است (طریحی، ۱۳۷۵: ۶/ ۳۶۵ و راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۵۶) عبارت دیگر «أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ» (بقره: ۱۱۲) که به معنای اخلاص در عمل است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱/ ۳۵۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/ ۱۷۸؛ راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۳۵). واژه دیگر «نصح» است در آیه: «لَا يَجِدُونَ مَا يَنْفِقُونَ حَرْجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ» (توبه: ۹۱). نصح در لغت به معنای خلوص است (جوهری، ۱۳۷۶: ۱/ ۴۱۱؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲/ ۶۱۵). «نَصَحُوا لِلَّهِ» به معنای خالص کردن عمل از غش و غل برای خدا است (طوسی، بی‌تا: ۵/ ۲۷۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۵/ ۹۱؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹/ ۳۶۲). واژه دیگر حنیف است «دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا» (انعام: ۱۶۱) که به معنای اخلاص در عبادت است (طوسی، بی‌تا: ۴/ ۳۳۴؛ طبری، ۶۰۴: ۴/ ۶۰۴). در آیه «وَبَيِّنْ لَهُ تَبْيِيلًا» (مزمّل: ۸). واژه «تبتل» به معنای بریدن از غیر خدا و اخلاص است (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۴/ ۲۰۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/ ۴۲). معظمّ له می‌فرماید: اخلاص، کار برای خدا است؛ یعنی هیچ منافع شخصی و گروهی انگیزه‌های مادی وارد کار نشود و تنها انگیزه الهی و رضای پروردگار و انجام مأموریت و مسئولیت خدایی باید باشد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۶/۶/۲۶؛ ۱۳۷۷/۹/۲؛ ۱۳۹۱/۳/۲۴ و ۱۳۹۹/۴/۲۲). ایشان

بیان می‌کنند که مسئولان هر حرفی که می‌زنند هر انتقادی که می‌کنند، هر نشست و برخاستی که دارند هر چیزی که می‌نویسند و می‌گویند، باید برای رضای خدا باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۱۱/۹ و ۱۳۷۲/۳/۱۹).

این تأکید آیت‌الله خامنه‌ای بر اخلاص در تمام شئون زندگی، آیه‌ای از قرآن را به ذهن متبادر می‌کند، در این آیه اشاره شده است که پیامبر (ص) تمام حرکات و سکنات خود را برای خداوند انجام می‌داد: «قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (انعام: ۱۶۲). از این رو پیامبر (ص) نه تنها از نظر عقیده موحد است، بلکه عمل و هر کار نیکی که انجام می‌دهد؛ مانند نماز و عبادات و حتی مرگ و حیات او، همه برای پروردگار جهانیان است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷/۳۹۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶/۶۱). پیامبر (ص) اخلاص بندگی خود را در نماز و عبادت‌های دیگر و زندگی و مرگ اظهار کند، و به این معنا نیست که فقط نماز و عبادت را با اخلاص به‌جا بیاورد؛ بلکه در همه شئون زندگی که شامل جنبه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، و تربیتی رضایت خدا را در نظر گرفته است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۷/۳۹۳؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۳/۲۵۷).

ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به اخلاص

آیت‌الله خامنه‌ای درباره ضرورت اخلاص به چند نکته اشاره می‌کنند. نخست آنکه، اساس همه کارها اخلاص است، جز با اخلاص نمی‌توان کاری انجام داد و کسی که مسئولیتی به‌عهده دارد، اگر اخلاص و قصد قربت نداشته باشد، مغبون است (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۳/۲۱؛ ۱۳۶۸/۱۲/۱۰؛ ۱۳۶۹/۴/۲۵ و ۱۳۷۰/۹/۲۷). در روایاتی اخلاص اساس عمل بیان شده و بدون آن هیچ عملی مورد قبول واقع نمی‌شود «أَخْلَصُوا أَعْمَالَكُمْ لِلَّهِ؛ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبَلُ إِلَّا مَا خَلَصَ لَهُ» (متقی هندی، ۱۴۰۱: ۳/۴۷۹)؛ «لَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ مِنْ أَعْمَالِ الْعِبَادِ إِلَّا مَا خَلَصَ مِنْهَا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳/۴۲۲)؛ «الْإِخْلَاصُ مَلَكَ الْعِبَادَةِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱/۴۹) امیرالمؤمنین (ع) درباره ضرورت اخلاص برای حاکمان می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْمُلُوكِ مَنْ حَسَنَ فِعْلُهُ وَ نِيَّتُهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۱/۲۰۷) برترین حاکمان کسانی‌اند که فعل و نیت‌شان درست‌تر باشد.

دومین دلیل اخلاص داشتن کارگزاران آن است که نگهداشتن این نظام، تلاش مخلصانه لازم دارد؛ چراکه ایستادن و مقاومت جز با اخلاص حاصل نمی‌شود. یک بخش از این تلاش مخلصانه که خیلی مهم است، مربوط به نیروی قانون‌گذاری می‌باشد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۱/۳/۲۰؛ ۱۳۷۲/۱۰/۲۶ و ۱۳۷۵/۹/۲۴). در قرآن شرط مقاومت و ایستادگی در برابر دشمنان را اخلاص دانسته شده است: «قُلْ إِنَّمَا أَعْطِيكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَفَرَادَى» (سباء: ۴۶). تعبیر «لِلَّهِ» قیام و آمادگی را تنها با انگیزه الهی صحیح می‌داند و تفکری که از چنین انگیزه‌ای سرچشمه می‌گیرد

ارزنده است. اصولاً اخلاص در کارها و حتی در اندیشیدن، خمیرمایه نجات و سعادت و برکت است (مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۱۸/۱۳۵). در آیه‌ای دیگر خداوند مسلمانان را از جنگیدن به‌خاطر ریا هشدار می‌دهد «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» (انفال: ۴۷). آیت‌الله خامنه‌ای علاج همه دردها را اخلاص می‌داند. اگر اخلاص باشد، همه چیزهایی که نظام و جامعه از آن‌ها آزرده است، برطرف خواهد شد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۹/۴/۲۵ و ۱۳۷۱/۳/۲۰). ایشان درباره تمایز میان سازمان‌ها در ضرورت اخلاص بیان می‌کنند که سازمان‌هایی که با مردم بیش‌تر در ارتباط هستند، باید روح خدمت‌گزاری و اخلاص را بیش‌تر از جاهای دیگر در آن‌ها نمایان باشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۹/۱۷).

۳-۳. توکل، مفهوم و لوازم

فضیلت اخلاقی دیگری که آیت‌الله خامنه‌ای آن را به کارگزاران نظام توصیه کرده‌اند، توکل به خدا است. ایشان بیان می‌کنند آنجایی که بار سنگین می‌شود، باید از خداوند طلب کمک کرد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۵/۶/۶). ریشه «و ک ل» ۷۰ مرتبه در قرآن آمده است (عبدالباقی، ۱۴۰۰: ۹۱۲-۹۱۳). که به معنای اظهار عجز کردن، پناه بردن و اعتماد نمودن به دیگری است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۷۳۴/۱۱؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ۶/۱۳۶ و مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۳/۲۱۲) در معنای توکل، دو عهده‌داری گنجانده شده است: نخست آنکه عبد باید عهده‌دار شود که وظیفه خود را انجام دهد و مطیع خداوند باشد. دوم آنکه خدا عهده‌دار شده است که سرنوشت انسان را تضمین کند (مطهری، ۱۳۸۹: ۸/۲۹). معظّم‌له در تعریف توکل بیان داشته‌اند که توکل یعنی کار را انجام دادن و نتیجه را از خدا خواستن (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۹/۱۷؛ ۱۳۸۵/۶/۹ و ۱۳۹۲/۴/۳۰) (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۳۳۹) و آن را به گنجی تشبیه کرده‌اند که انسان‌ها را در برابر حوادث و دشمنان مستحکم می‌کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۰/۱۰/۲). نبود توکل نیز سبب ایجاد، رکود، سکون، ناامیدی، بازگشت به عقب و توقف در عرصه‌های گوناگون حیات می‌شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۴/۳۰). ایشان تفکر کردن را از لوازم توکل برمی‌شمارند و بیان می‌کنند که کار باید با اندیشه و سنجیده انجام بگیرد، راه و هدف باید انتخاب شود و بررسی‌ها صورت بگیرد و آنگاه توکل کنید و اشاره به آیه «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» (آل‌عمران: ۱۵۹) کرده‌اند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۶/۴/۹؛ ۱۳۹۹/۴/۷ و ۱۴۰۲/۶/۸). بنابراین هنگام تصمیم‌نهایی باید توکل بر خدا داشته باشید، یعنی در عین فراهم نمودن اسباب و وسائل مادی، استمداد از قدرت بی‌پایان پروردگار را نباید فراموش کرد (نک، مراغی، ۱۴۳۹: ۲۸/۴۱؛ مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۳/۱۴۸). در روایت است که «قَالَ رَجُلٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَعْقِلُهَا وَآتَوَكَّلُ أَوْ أَطْلُقُهَا وَآتَوَكَّلُ؟ قَالَ: «أَعْقِلُهَا وَتَوَكَّلْ» (ترمذی،

۱۴۱۹: ۴/۳۸۲). فردی از پیامبر (ص) پرسید که آیا شترم را ببندم و توکل کنم یا رها نمایم و توکل کنم؟ پیامبر (ص) پاسخ دادند: «آن را ببندش و توکل کن». این حدیث به خوبی نشان می‌دهد که اسباب مادی هم در توکل کردن نقش دارند و توکل به معنای به کار نیستن اسباب مادی نیست. از دیگر لوازم توکل در بیانات آیت الله خامنه‌ای، صبر است. ایشان در برخی بیانات خود توکل و صبر را در کنار هم به کار برده‌اند و تأکید کرده‌اند بدون این دو عنصر، امکان ندارد که از عهده مدیریت کشور به خوبی برآمد و به آیه «الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (عنکبوت: ۵۹) استناد نموده‌اند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۴/۳۰ و ۱۳۹۲/۴/۳۰). همین تعبیر در جای دیگر قرآن نیز به کار رفته است: «الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (نحل: ۴۲). درباره آیه ۵۹ سوره عنکبوت بیان شده خداوند در آیه قبل آن «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا» (عنکبوت: ۵۸). پاداش کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل صالح انجام داده‌اند را بیان می‌کند و سپس آنان را «عامل» می‌خواند و آیه بعد «الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» (عنکبوت: ۵۹) تفسیر واژه «الْعَامِلِينَ» است که این افراد کسانی هستند که صبر می‌کنند و بر خدا توکل می‌نمایند و صبر و توکل را از ویژگی مؤمنان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۶/۱۴۵). در آیه ۲۳ سوره نحل نیز این تعبیر به کار رفته است که در سیاق آیات مرتبط با هجرت می‌باشد که مهاجران در برابر هجوم بلاها و آزار و اذیت دشمنان، همواره صبر و توکل داشته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۵۵۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲/۲۵۵).

ریشه همه فضائل انسانی «صبر» و «توکل» است. صبر عامل استقامت در برابر موانع و مشکلات می‌باشد و توکل، انگیزه حرکت در این راه پُر فراز و نشیب. در حقیقت برای انجام عمل صالح باید از این دو فضیلت اخلاقی یاری گرفت. صبر و توکل که بدون این دو انجام اعمال صالح در مقیاس وسیع هرگز امکان‌پذیر نیست (مکارم‌شیرازی و دیگران، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۳۲). در قرآن به یکی دیگر از لوازم توکل اشاره شده که آن ایمان است: «وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (توبه: ۵۱). این تعبیر در هفت آیه تکرار شده است (آل عمران: ۱۲۲؛ آل عمران: ۱۶۰؛ مائده: ۱۱؛ توبه: ۵۱؛ ابراهیم: ۱۱. مجادله: ۱۰). برای نمونه در آیات: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (تغابن: ۱۲-۱۳) اطاعت خدا، خود نوعی از توکل بر خدا است، و چون اطاعت خدا برای هر فرد مؤمن به خدا واجب است، پس توکل بر او نیز بر مؤمنین لازم است، و مؤمنان هم باید بر او توکل نمایند و هم اطاعتش را بکنند، و اما کسی که او را نمی‌شناسد، و به او ایمان ندارد، اطاعت هم ندارد (نک، طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹/۳۰۶).

ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به توکل

آیت‌الله خامنه‌ای خطاب به مسئولان نظام درباره ضرورت توکل دو نکته را بیان می‌کنند: ۱. مسئولان کشور در بخش‌های مختلف؛ کارهای بسیاری برعهده دارند و مسئولیت آنان سنگین است؛ چراکه وقتی به انجام وظیفه خود می‌پردازند، دنیا و زندگی، باطن و درون خودشان و آخرت را آباد می‌کنند. این عمل که هم عمل دنیایی و هم عمل اخروی است، به عنصر توکل احتیاج دارد؛ چراکه اساساً بدون توکل انسان نمی‌تواند کارهایی را که در زمینه مدیریت کشور برعهده دارد را انجام دهد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۲/۳/۷ و ۱۳۹۲/۴/۳۰). ۲. اگر مسئولان در درون خودشان محکم باشند، هیچ مشکل بیرونی نخواهد توانست بر کشور فائق آید. باید دل و باطن را آنچنان محکم کرد که بر همه کاستی‌ها و کمبودهای ظاهری و جسمانی و محیطی فائق آید. انسان هنگامی که به خدا توکل کند، از غیرخدا نخواهد ترسید و هنگامی که از غیرخدا نترسد، به سمت اهداف خود حرکت خواهد نمود (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۶/۱۶؛ ۱۳۹۰/۱۰/۷ و ۱۳۹۵/۴/۱۶). این سخن معظّم‌له، برگرفته از حدیثی از امیرالمؤمنین (ع) است: «أصل قوة القلب التوکل علی الله» (تیمی‌آمدی، ۱۴۱۰: ۱/۱۹۸) منشأ قوت قلب، توکل به خدا است.

۳-۴. تزکیه نفس

فضیلت اخلاقی دیگری که آیت‌الله خامنه‌ای به آن توصیه کرده‌اند، تزکیه نفس و اصلاح خود است. ایشان تزکیه نفس را همان رشد اخلاقی و تربیت اخلاقی و تربیت معنوی خوانده‌اند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۲۹ و ۱۳۹۰/۱۱/۱۹). واژه تزکیه از ریشه «زک و» ۲۵ مرتبه در قرآن آمده است (نک، عبدالباقی، ۱۴۰۰: ۴۳۹) که در اصل به معنای رشد و نمو (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۸۰ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۴/۳۵۳) همچنین به معنای تطهیر آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۵/۳۹۴). تزکیه در دنیا سبب ایجاد صفات پسندیده در انسان و در آخرت موجب اجر و پاداش خواهد بود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۸۰). ایشان در تعریف تزکیه می‌فرماید تزکیه به معنای تعالی بخشیدن و رشد دادن از طریق رفع معایب و نقایص است. نقاط سیاه را از شیء مورد تزکیه دور کردن و آن را جلوه‌دار و آماده رشد و نمو قرار دادن و به رشد و نمو رساندن است. به عبارت دیگر تزکیه یعنی یک حرکت فراگیر برای اصلاح امور فرد و جامعه در همه ابعاد که شامل سیاست، اقتصاد، روابط اجتماعی ناظر به بی‌عدالتی‌های در جامعه در سطح دولت و اتحاد مردم و در سطح جهان می‌شود (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۸/۴/۲۹ و ۱۴۰۲/۱۱/۱۹). ایشان غیر از تزکیه نفس، از تعبیر تعمیر قلب هم استفاده کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۱/۲۰). راهی که نظام اسلامی در حال طی آن است، به تعبیر معظّم‌له راه آرمان‌های الهی و تداوم خط انبیا می‌باشد که شرط نخست در این راه آن است که انسان هوای نفس خود و دیگران را

ملاک عمل قرار ندهد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۸/۳/۲۱). از این رو هدف از بعثت، تزکیه است «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ» (آل عمران: ۱۶۴). تزکیه نفوس و تربیت، دومین برنامه پیامبر (ص) بود. آنچه برای انبیا (ع) اولویت داشت، تزکیه و تربیت بشر بود؛ به این گونه که هم استعداد علمی آنان را شکوفا سازند و هم توان عملی آنان را اثبات کنند و هم به آنان بگویند که علم و عمل ابزار و وسیله‌اند؛ نه هدف. هدف اصلی همان خلیفه خدا شدن و تعالی روح عبودیت است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۵۵۸/۹). در قرآن کریم در سه مورد تزکیه بر تعلیم مقدم (بقره: ۱۵۱، آل عمران: ۱۶۴ و جمعه: ۲) و تنها در یک مورد تعلیم بر تزکیه مقدم شده است (بقره: ۱۲۹). در آیه ۱۲۹ سوره بقره حضرت ابراهیم (ع) در مقام دعا تقاضا کرد که خدا در ذریه او کسی را مبعوث کند که به تعلیم و تزکیه مردم بپردازد. در مقام دعا و پیشنهاد، تقدم و تأخر نقشی ندارد؛ بلکه این مسئول اجراست که در مرحله عمل باید تقدم و تأخر را رعایت نماید. در سه آیه دیگر سخن از اجرایی شدن رسالت پیامبر (ص) و تحقق بخشیدن به دعای حضرت ابراهیم (ع) است (بهرام‌پور، ۱۳۷۶: ۱۵۹-۱۵۶). تزکیه نفس، عامل رستگاری است: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» و آن جز با تقوا تأمین نمی‌شود. با تقوا می‌توان همه آلودگی‌های اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی را زدود و به قله‌های رفیع طهارت صعود کرد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۵۱۴/۷).

۳-۴-۱. ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به تزکیه نفس

آیت‌الله خامنه‌ای با اشاره به اینکه امروزه ناامنی چه در خانواده، چه در محیط زندگی اجتماعی و کشور و میهن خود بزرگ‌ترین بلای بشر است، تزکیه را داروی رهایی بشر از فساد می‌نامند، زیرا همه این ناامنی‌ها ناشی از سوء سیاست‌ها، قدرت‌طلبی‌ها، بی‌اخلاقی‌ها و دوری انسان‌ها از تزکیه نفس می‌باشد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۱/۱۱/۲۹؛ ۱۳۸۲/۷/۲ و ۱۳۸۶/۵/۲۰). ایشان بیان می‌دارند پیامبر (ص) در آن روزگار مردم را به دوری از بُت‌ها و شکستن بُت‌ها دعوت کرد، امروز هم این خطاب وجود دارد. نخستین بُت نفس انسان و اولین مبارزه، مبارزه با نفس است که نزدیک‌ترین دشمن نفس می‌باشد. وی نخستین کار را اصلاح منطقه نزدیک‌تر یعنی خود و جامعه خود می‌داند (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۹/۹/۱۲؛ ۱۳۸۰/۹/۲۱ و ۱۴۰۲/۱۱/۱۹).

این بیان معظّم‌له برگرفته از این روایت مشهور نبوی است: «أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ» (ورام، ۱۴۱۰: ۵۹/۱). دشمن‌ترین دشمن تو نفس تو می‌باشد که میان دو پهلویت قرار دارد. ضرورت تزکیه نفس برای مسئولان از این جهت است که فرد مسئول منشأ اثر است حرف، امضا و تصمیم‌گیری او در جامعه تأثیر می‌گذارد. بنابراین، اصلاح آن‌ها به اصلاح جامعه می‌انجامد و اصلاح مسئولان و جامعه، اصلاح دولت اسلامی را در پی دارد. اگر مسئولان در تصمیم‌گیری‌ها و اقدامات از

هوای نفس نفس، خواسته‌ها و محاسبات مادی پیروی کنند، کشور آسیب جدی می‌بیند و هرچه جایگاه و مسئولیت بالاتر باشد، خطر هم بیش‌تر است (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۷۲/۳/۱۹؛ ۱۳۸۰/۹/۲۱؛ ۱۳۸۲/۷/۲؛ ۱۳۸۳/۸/۶؛ ۱۳۸۴/۶/۸؛ ۱۳۸۹/۱/۲۲؛ ۱۳۹۰/۶/۹ و ۱۴۰۲/۱۱/۱۹).

در آیه‌ای از قرآن، خداوند خطاب به حضرت داوود^(ع) به دو مورد از شرایط حاکم اسلامی اشاره می‌کند که در میان مردم به حق حکم نماید و از هوای نفس خود پیروی نکند «يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» (ص: ۲۶). در تعبیر «فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ» خداوند بیان می‌دارد نیروی خواهش‌ها به‌طور ناخواسته انسان را گمراه می‌کنند و حتی قدرت تشخیص منحرف شدن به کج‌راهه را از حاکمان و تابعان هواها می‌گیرند. پروردگار در ادامه آیه، به نتیجه این گمراهی می‌پردازد این آفت آنچنان بزرگ است که سبب غافل شدن حاکمان از روز محاسبه الهی می‌شود و همین فراموشی روز حساب، کاری می‌کند که حاکم قدرتمند، به نام دین و حکومت دینی، گرفتار خطاهایی شود که وی را به سمت عذاب شدید الهی بکشاند (بهجت‌پور، ۱۳۹۰: ۲/۲۹۰).

۳-۴-۲. عوامل مؤثر در تزکیه نفس

آیت‌الله خامنه‌ای غلبه بر هوای نفس را یکی از سخت‌ترین کارها می‌داند که اگر انسان به غلبه بر هوای نفس فائق آید، به اوج قله‌ها می‌تواند برسد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۷/۳/۲۱؛ ۱۳۹۰/۱۱/۲۱ و ۱۴۰۱/۳/۴). ایشان اجتناب از هواهای نفس را فقط هوای نفس شخصی نمی‌دانند، بلکه هوای نفس گروهی را نیز بیان می‌نماید. هوای نفس گروهی همانند هوای نفس شخصی انسان را بی‌حساب و کتاب به این طرف و آن طرف می‌کشاند و از خرد و جاده مستقیم منحرف می‌کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۵/۶/۶).

یکی از راه‌های عدم پیروی از هوای نفس که معظّم‌له به آن پرداخته‌اند، محاسبه نفس است و محاسبه نفس را یکی از وظایف عمده کارگزاران نظام می‌دانند، به این معنا که انسان دائم خود را رصد و خطاهای خود را شناسایی کنند و آن‌ها را اصلاح نمایند و از خطاهای گذشته عبرت بگیرد؛ چراکه اگر این‌طور عمل نکنند و از خود غافل بمانند، در روز قیامت در پیشگاه خداوند غافل گیر خواهد شد (نک، خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۳/۶/۳۱؛ ۱۳۸۳/۸/۶ و ۱۳۸۶/۳/۸).

این سخن آیت‌الله خامنه‌ای یادآور حدیثی از امام صادق^(ع) است که «فَحَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا» (طوسی، ۱۴۱۴: ۱۱۰) «پیش از آنکه محاسبه شوید، خودتان را محاسبه کنید».

نتیجه‌گیری

- از نظر آیت‌الله خامنه‌ای تخلق به اخلاق‌الله، مهم‌ترین هدف بعثت انبیاء است و اهداف دیگر مانند برپایی عدل و حکومت اسلامی و حاکمیت پیامبران^(ع)، مقدمه برای تخلق به اخلاق‌الله است.
- آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر پیوند معنویت با اخلاق، معنویت را برجسته کردن ارزش‌های معنوی در خود و در جامعه از طریق راز و نیاز و ارتباط دل‌ها با خداوند متعال و هدف قرار دادن رضای الهی و عدم دلبستگی به زیور و زخارف دنیا می‌دانند. ایشان اخلاق را به هوای لطیفی تشبیه می‌کند که وجود آن برای زندگی سالم در جامعه بشری ضروری است و حاکمیت بی‌اخلاقی را موجب سخت شدن زندگی می‌نامند.
- از نظر آیت‌الله خامنه‌ای، ضرورت التزام مسئولان و کارگزاران نظامی اسلامی به فضیلت‌های اخلاقی مانند تقوا، توکل، اخلاص و تزکیه نفس بیش‌تر از مردم عادی می‌باشد، زیرا حرکت و موفقیت نظام حق، تنها با پایبندی مسئولان آن به فضیلت‌های اخلاقی میسر است. گرچه نظام باطل نیز جهت پیشروی باید به اصولی پایبند باشد، اما مؤلفه‌های اخلاقی به معنای پاکی و پرهیزکاری برای نظام‌های باطل لازم نیست، زیرا از به‌کارگیری روش‌های باطل پروا ندارد.
- همه دیدگاه‌های آیت‌الله خامنه‌ای درباره ضرورت التزام کارگزاران نظام به معنویت مبتنی بر آیات قرآن و روایات معصومان^(ع) است، چنان‌که در این مقاله این مهم در مورد بُعد اخلاقی معنویت به تفصیل تبیین شد.



نمودار شماره ۱ - بسامد مصادیق فضائل اخلاقی در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای

در بُعد اخلاقی، آیت‌الله خامنه‌ای ۱۱ فضیلت اخلاقی را نام برده‌اند که به ترتیب بسامد عبارتند از: تقوا (۸۲ مرتبه)، اخلاص (۶۹ مرتبه)، توکل (۵۵ مرتبه) و تزکیه نفس (۵۰ مرتبه)، بصیرت (۴۱ مرتبه)، صبر (۳۸ مرتبه)، شجاعت (۲۵ مرتبه)، صداقت (۱۷ مرتبه)، تواضع (۱۵ مرتبه)، سعه صدر (۸ مرتبه) و کنترل خشم (۵ مرتبه).



منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغة. محقق: هارون، عبدالسلام، محمد. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۳. ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۴۲۶ق). تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق. بی‌جا: طلیعة النور.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالصادر.
۵. ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ق). تهذیب اللغة. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶. باردن، لورنس (۱۳۷۵). تحلیل محتوا. ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۷. بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۲). فرهنگ ابجدی. تهران: اسلامی.
۸. بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۰). همگام با وحی. قم: تمهید.
۹. بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۷۶). «تذکیر مقدم است یا تعلیم؟». بینات. (۱۶): ۱۵۶-۱۵۹.
۱۰. بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۴ق). السنن الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله خامنه‌ای. مؤسسه انقلاب اسلامی.
۱۲. تبریزی، زینب (۱۴۰۳). «تبیین مبانی قرآنی دیدگاه مقام معظم رهبری درباره ضرورت التزام کارگزاران نظام اسلامی به معنویت». استاد راهنما: نیل ساز، نصرت. دانشگاه تربیت مدرس.
۱۳. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۹ق). سنن الترمذی. محقق: شاکر، احمد محمد. قاهره: دارالحديث.
۱۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم. محقق: سیدمهدی رجایی. قم: دارالکتب الاسلامی.
۱۵. تهنائی، محمدعلی بن علی (۱۹۹۶م). کشف الاصطلاحات الفنون. بیروت: مکتبه بیروت ناشرون.
۱۶. جرجانی، علی بن محمد (بی‌تا). التعریفات تهران: ناصر خسرو.
۱۷. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم. قم: اسراء.
۱۸. (۱۳۸۳). ادب فنای مقربان. قم: اسراء.
۱۹. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دارالعلم للملایین.
۲۰. حسن بن علی، ابن شعبه (۱۳۶۳). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۱. حسینی، خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۸). تفسیر سوره مجادله. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۲. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای. انتشارات انقلاب اسلامی.
۲۳. ----- (۱۴۰۱). تفسیر سوره بقره. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای. انتشارات انقلاب اسلامی.
۲۴. خلیلی، حسین؛ فرهی، علی؛ پهلوان شریف، محمدامین؛ تولایی، روح الله و علیرضا نوبری (۱۴۰۰). «معنویت سازمانی در نیروهای مسلح از منظر مقام معظم رهبری (مورد مطالعه: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی)»، تأملات اخلاقی. (۲): ۹۸-۱۱۷.
۲۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت نامه دهخدا. تهران: روزنه.

۲۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دارالقلم.
۲۷. زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ق). تاج العروس. بیروت: دارالفکر.
۲۸. زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالمعرفة.
۲۹. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتاب العربی.
۳۰. سید رضی (۱۳۷۹). نهج البلاغه. محمد دشتی. قم: نشر الهادی.
۳۱. سیوطی، جلال الدین (۱۴۲۱ق). الاتقان فی علوم القرآن. بیروت: دارالکتب العربی.
۳۲. الشاربی، سید قطب ابراهیم حسین (۱۴۱۲ق). فی ضلال القرآن. بیروت: دارالشروق.
۳۳. طباطبائی، محمد حسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۳۴. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۳۵. طریحی فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
۳۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). الامالی. قم: دارالثقافة.
۳۷. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۳۸. عبدالباقی، محمد فؤاد (۱۴۰۰). المعجم المفهرس. قم: خاتم الانبیا.
۳۹. عترت دوست (۱۴۰۱). آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی. تهران: دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
۴۰. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۴۱. فراس، ورام (۱۴۱۰ق). تنبیه الخواطر و نزہة النواظر. قم: مکتبة الفقیه.
۴۲. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین. قم: هجرت.
۴۳. فضل الله، محمد حسین (۱۴۳۹ق). من وحی القرآن. بیروت: دارالملاک.
۴۴. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۲۳ق). الحقائق فی محاسن الاخلاق. قم: دارالکتاب الاسلامی.
۴۵. قرشی، علی اکبر (۱۳۷۷). احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
۴۶. کریپندورف، کلوس (۱۳۹۷). مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا. ترجمه هوشنگ نایی. تهران: نشر نی.
۴۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامی.
۴۸. متقی هندی، علاء الدین (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال. محقق: بکری حیانی. بی‌جا.
۴۹. مدرسی، محمد تقی (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دارالمحبی الحسین (ع).
۵۰. مراغی، احمد مصطفی (بی‌تا). المراغی. بیروت: دارالفکر.
۵۱. مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۵۲. مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). آشنایی با قرآن. تهران: صدرا.
۵۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۱). هدف زندگی. تهران: صدرا.
۵۴. مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۹۳). معنویت رهایی‌بخش: پژوهشی در باب معنویت با تکیه بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری. قم: صهبای یقین.
۵۵. مکارم شیرازی و دیگران (۱۳۷۴). نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامی.

۵۶. نبی‌زاده، بابک؛ بیگ‌بلندی، علی‌اصغر و سعادت‌مندی، علیرضا (۱۴۰۲). «الگوی مفهومی معنویت و اخلاق در پیاده‌سازی بیانیه گام دوم انقلاب در نیروهای مسلح مبتنی بر منظومه فکری مقام معظم رهبری» بصیرت و تربیت اسلامی. (۶۶): ۱۰۳-۱۱۵.
۵۷. هومن، عباس (۱۳۹۳). راهنمای عملی تحلیل محتوا. تهران: مبتکران.

